

Jagoda Torbus

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Prawa i Administracji

ORCID: 0000-0003-3244-248X

e-mail: jagoda.torbus@interia.pl

Rola sędziowskiej klauzuli sumienia w polskim porządku prawnym

The role of judicial conscience clause in the Polish legal order

Streszczenie

Artykuł poświęcony został teoretycznym rozważaniom na temat sędziowskiej klauzuli sumienia. Przedstawiona została w nim definicja klauzuli sumienia oraz sumienia. Dodatkowo wyodrębniono i zestawiono ze sobą podstawowe zasady orzekania. Następnie przedmiotem badań była analiza możliwego skutku, jaki wiązałby się z wprowadzeniem tytułowej instytucji na wybrane podmioty (sędzię, strony postępowania i społeczeństwo). Podstawowym celem pracy było wykazanie potencjalnych korzyści, które wiązałyby się z uznaniem klauzuli sumienia, ponadto unaocznienie konfliktu wartości występujących w obowiązujących zasadach orzekania. Równie ważnym zadaniem było uprawdopodobnienie prawnej możliwości wprowadzenia tej regulacji. Efektem podjętych działań miała być próba ostatecznego opowiedzenia się za lub przeciw uznaniu klauzuli sumienia sędziego. Niniejszy artykuł powstał na podstawie przeglądu prac naukowych z dyskursu prawniczego, ukierunkowanych na problematykę etyczną. Realizacja założonego planu była możliwa dzięki przestudiowaniu: 1) literatury związanej z etyką sędziowską i badaniami na temat klauzuli sumienia, 2) przepisów krajowych i międzynarodowych, odnoszących się w głównej mierze do praw wolnościowych oraz obowiązków sędziego oraz 3) publikacji z zakresu psychologii. Rezultatem pracy było wykazanie znaczącego wpływu sędziowskiej klauzuli sumienia nie tylko na osobę sędziego, ale także na strony postępowania i społeczeństwo. Uzasadniona została także prawna możliwość wprowadzenia tej regulacji do systemu prawnego. Zakończenie stanowi podsumowanie przeprowadzonych działań i poparcie uznania sędziowskiej klauzuli sumienia.

Słowa kluczowe

klauzula sumienia, sumienie sędziego, wyłączenie sędziego, bezstronność

Abstract

This article is devoted to the theoretical considerations on the judicial conscience clause. It presents a definition of a “conscience clause” and “conscience”. Additionally, the basic rules of adjudication are distinguished and juxtaposed. Next, the subject of study was to analyse the possible impact on selected entities (judge, parties to the proceedings, and society) that would be associated with the introduction of the conscience clause. The principal aim of this study was to demonstrate the potential benefits that would entail the recognition of the conscience clause. Furthermore, this study aimed

to make evident the conflict of values occurring in the applicable rules of adjudication. It was equally important to lend credence to the legal possibility of putting this regulation in place. The actions taken resulted in an attempt to finally declare for or against the recognition of the judicial conscience clause. This article was prepared based on the review of the ethics-oriented scientific works from the legal discourse. The implementation of the assumed plan was possible due to studying the following literature and provisions: 1) the literature associated with the judge's ethics and studies on the conscience clause, 2) the national and international provisions relating mainly to the liberty rights and judge's duties and 3) psychological publications. The result of this study was to demonstrate a significant impact of the judicial conscience clause not only on the judge, but also on the parties to the proceedings and the society. The legal possibility to implement this regulation in the legal system was also justified. The final part of the article summarises the actions taken and supports the recognition of the judicial conscience clause.

Keywords

conscience clause, judicial conscience, exclusion of a judge, impartiality

1. Wstęp

Zamysłem niniejszego artykułu jest przedstawienie instytucji klauzuli sumienia sędziego oraz analiza potencjalnego jej wpływu na określonych beneficjentów. Tak postawiony cel zostanie zrealizowany w kilku kolejnych krokach.

W pierwszym etapie pracy przybliżona jest definicja „klauzuli sumienia” ze szczególnym wyodrębnieniem pojęcia „sumienie”. Po wyjaśnieniu powyższych terminów omawiane są podstawowe zasady orzekania oraz występujący między niektórymi z nich konflikt wartości. Następnie rozpatrywana jest prawna i moralna dopuszczalność wprowadzenia klauzuli sumienia do systemu prawnego. Po dokonanej analizie przedstawione zostają przywileje, jakie wiązałyby się z uznaniem klauzuli dla sędziego. W dalszej kolejności rozważania dotyczą hipotetycznego oddziaływania omawianej instytucji na strony postępowania i społeczeństwo. Przedstawione zostają zarówno korzyści, jak i niebezpieczeństwa, z jakimi mogłyby liczyć się te podmioty. W końcowej części artykułu podejmuję próbę uargumentowania zasadności wprowadzenia klauzuli sumienia sędziego do systemu prawnego.

Przedstawione wyżej problemy badawcze rozstrzygane są głównie w oparciu o polską literaturę prawniczą. Zaprezentowana w tekście argumentacja bazuje, w znacznej mierze, na krajowych przepisach prawa, jak również wspierana jest przepisami międzynarodowymi.

2. Czym jest klauzula sumienia?

Pojęcie klauzuli sumienia ze względu na etyczną złożoność jest przedmiotem wielu burzliwych dyskusji. Przykłady przeciwnych stanowisk w polskiej literaturze z zakre-

su etyki prawniczej można odnaleźć w publikacjach Wojciecha Ledera oraz Szymona Mazurkiewicza¹. Kontrowersje, jakie wywołuje omawiany termin, spowodowane są jego niejednoznacznym charakterem moralnym. Różnice w poglądach dotyczą głównie zasadności uznania klauzuli, która analizowana jest pod względem praw i obowiązków osoby powołującej się na nią. W celu przybliżenia i lepszego poznania tytułowego zagadnienia należy na wstępie wyjaśnić jego znaczenie.

Trybunał Konstytucyjny, w jednym ze swoich wyroków, przyjął definicję klauzuli sumienia jako „instytucję stojącą na straży wolności, rozumianą jako możliwość niepodjęcia działania zgodnego z prawem i powinno, a jednocześnie sprzecznego ze światopoglądem (przekonaniami ideologicznymi czy religijnymi) danej osoby”². W dalszej części orzecznictwa Trybunał przyznaje nadrzędność w wymiarze etycznym sumienia nad prawem stanowionym. Jak twierdzi W. Leder, klauzula sumienia to „procedura dochodzenia prawnonaturalnej wolności wynikającej z przyrodzonej godności człowieka”³. Uważa on jednak, że jej zastosowanie jest możliwe jedynie wtedy, gdy czyjeś sumienie ma szczególny wpływ na losy innych osób. Omawiane zagadnienie powinno więc odnosić się do profesji, których wykonywanie wiąże się z wypełnianiem zadań publicznych. S. Mazurkiewicz podnosi z kolei, że „jest to uprawnienie jednostki do niewypełnienia pewnego rodzaju obowiązku ze względu na jej sprzeczność światopoglądu i stanowi formę realizacji prawa do sprzeciwu sumienia”⁴. Autor w przedstawionej definicji skupia się więc na indywidualnym przywileju podmiotu, który powinien bronić swoich przekonań. Innym badaczem wyjaśniającym to pojęcie jest Jan Zimny. W jednej z publikacji tłumaczy, że określenie to używane jest najczęściej w kontekście bioetycznym. Później wyjaśnia jednak, że jego podstawa etyczna dotyczy rozmaitych obszarów życia. Opisuje on klauzulę sumienia jako „zasadę, w której państwo lub inna instytucja społeczna nie może zmuszać nikogo do działania wbrew jego sumieniu”⁵. Zdaniem autora zasada ta nie może być rozszerzana bez ograniczeń, gdyż mogłaby stać się wynaturzeniem. „Gdyby powołując się na własne sumienie ktoś stwierdził, że płace-

¹ W. Leder, *Sumienie sędziego. Czy sędziom powinna przysługiwać możliwość powołania się na klauzulę sumienia*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne” 2018, nr 21 (2), <http://academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVyYyVibWVkaWE1%2Fdocuments%2Fspol.21.10.leder.pdf> [dostęp: 03.04.2020], przedstawia argumenty przemawiające na niekorzyść uznania klauzuli sumienia sędziego, natomiast S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia sędziego? Analiza z zakresu filozofii politycznej, filozofii prawa oraz prawa pozytywnego*, [w:] P. Jabłoński, J. Kaczor, M. Pichlak (red.), *Prawo i polityka w sferze publicznej. Perspektywa zewnętrzna*, Wrocław 2018, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89592/02_02_S_Mazurkiewicz_Klauzula_sumienia_sedziego.pdf [dostęp: 23.10.2019], prezentuje koncepcję przeciwną.

² Wyrok TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, OTK ZU 9A/2015, poz. 143.

³ W. Leder, *op. cit.*, s. 161.

⁴ S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia...*, s. 96.

⁵ J. Zimny, *Wstęp*, [w:] R. Piestrak, S. Psonka, M. Szast (red.), *Klauzula sumienia; Regulacje prawne vs rzeczywistość*, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Stalowa Wola 2015, s. 5.

nie podatków jest niegodziwe, wobec tego w ogóle nie będzie ich płacił”⁶. Przedstawiony przez niego przykład udowadnia, że tak ukształtowana obrona sumienia musi podlegać pewnym ograniczeniom.

Pokazując, jak polscy twórcy przedstawiają swoją koncepcję omawianego pojęcia, warto byłoby przyjrzeć się także jej definicji słownikowej. Popularny słownik *Webster's Dictionary* określa klauzulę sumienia jako „zwolnienie z przestrzegania prawa jeżeli zasady religijne lub moralne to nakazują” [tłum. własne]⁷. Tak rozumiane pojęcie, według przyjętych norm, może być realizowane jedynie wtedy, gdy nie narusza praw innych i nie zagraża ogólnemu bezpieczeństwu oraz porządkowi publicznemu. W przeciwnym razie tak pojmowana wolność sumienia mogłaby doprowadzić do ogólnie panującej anarchii i powszechnej wojny. Powoływanie się na klauzulę sumienia nie może być równoznaczne z bezprawiem. Pojęcie to powinno być rozumiane jako uprawnienie do niewywiązania się z pewnego obowiązku jedynie w konkretnie dozwolonej przez normy prawne sytuacji⁸. W tym właśnie miejscu etyczną trudnością byłoby określenie tych sytuacji i granic zastosowania klauzuli sumienia.

W pierwszej kolejności należy jednak zaznaczyć, że chęć powołania się na klauzulę sumienia jest już reakcją końcową na pewne osobiste uczucia. Oznacza to, przynajmniej w modelowym założeniu, szereg procesów myślowych poprzedzających podjęcie takiej decyzji. Aby taka sytuacja mogła zaistnieć, konieczne jest oczywiście istnienie sumienia. Dopiero bodziec w postaci sprzeciwu naruszenia własnych ideałów jest pobudzający do podjęcia następnych kroków. Jak już wcześniej wspomniałam, fundament uruchomienia tego procesu jest sumienie, dlatego warto byłoby przyjrzeć się bliżej temu zagadnieniu.

Zaczynając od podstawowej definicji, jaką podaje słownik języka polskiego, „sumienie to zdolność oceny własnego postępowania i świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny”⁹. Odczucie to często postrzegane jest przez społeczeństwo jako czysto subiektywne i indywidualne dla każdego z nas. Bardziej złożony opis tego pojęcia ukazuje Ryszard Stach, który uważa, że sumienie człowieka może być rozumiane

---

⁶ *Ibidem*.

⁷ Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company: „Conscience clause – a clause in a law exempting those whose religious or moral principles forbid compliance”, *Webster's New World College Dictionary*, 5th edition 2014, <https://www.yourdictionary.com/conscience-clause#websters> [dostęp: 31.03.2020].

⁸ Podobnie Grzegorz Maroń przyznaje, że „dopiero poprzez ustawowe uregulowanie danego typu klauzuli sumienia możliwe staje się proporcjonalne wyważenie konkurencyjnych interesów związanych z funkcjonowaniem klauzuli. W przeciwnym razie pojawia się ryzyko, iż ochrona integralności osobistej jednych osób doprowadzi do naruszenia praw osób trzecich oraz dysfunkcyjności tej strefy działalności, w kontekście której klauzulę zastosowano”. G. Maroń, *Integralność religijna sędziego oraz argumentacja religijna w amerykańskim procesie orzecznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2018, s. 185.

⁹ *Sumienie*, [w:] *Słownik języka polskiego* PWN 2005, Warszawa 2005, <https://sjp.pwn.pl/sjp/sumienie;2525263.html> [dostęp: 31.03.2020].

jako „psychiczny mechanizm adaptacyjny, (samo)nagradzający lub (samo)karzący, polegający na tym, że oceny skutków własnych zachowań w wymiarach «dobre – złe uczynki» bądź «przyzwoitość – nieprzyzwoitość» wpływają lub mogą wpływać na obraz własnej osoby, a powstałe emocje pozytywne (na przykład satysfakcja, zadowolenie z siebie) lub emocje negatywne (na przykład poczucie winy, wstyd) motywują lub demotywują do rozmaitych zachowań, działań i uczynków”¹⁰. Definicja ta pokazuje psychologiczne ujęcie pojęcia sumienia. Szczególnie ciekawe wydaje się tu określenie emocji jako motywacji lub demotywacji do rozmaitych działań. To właśnie opisane wyżej negatywne odczucia będą swoistym impulsem do uzewnętrznienia swojego światopoglądu. Demonstracja ta może przejawiać się jednak w wyjątkowy sposób. Chodzi o sytuację, w której manifestacja wyrażana jest przez brak chęci do podjęcia jakiegoś działania. Wyrazem postąpienia zgodnie ze swoim sumieniem będzie w tym wypadku odmowa wykonania pewnego obowiązku, czyli powołanie się na omawianą wcześniej klauzulę.

Możliwość wyrażenia sprzeciwu sumienia w przedstawionym temacie jest szczególnym rodzajem wolności. Jako dopuszczalność odmowy wykonania pewnego prawnie uzasadnionego obowiązku może być stosowana jedynie w określonych sytuacjach i dotyczyć konkretnych osób. Omawiane sumienie musi pełnić zatem znaczną rolę w pełnieniu obowiązków na określonym stanowisku. Dlatego też możliwość sprzeciwu dotyczy głównie osób wykonujących tzw. zawody zaufania publicznego. Wiąże się to z powinnością dostosowania się osób wykonujących te profesje do moralności instytucjonalnej, a nie kierowania się indywidualnym sądem. Zawód usługowy dotyczy bowiem społecznego zobowiązania do wykonywania roli na podstawie racji prawno-ustrojowych. Do zawodów tych zaliczyć można m.in.: lekarza, farmaceutę, psychologa itp. Niezaprzeczalnie można stwierdzić, że w rękach tych osób spoczywa niejedno życie i zdrowie. Dlatego o ewentualnym poparciu uznania omawianej klauzuli można mówić właśnie w ich przypadku. Poszanowanie sumienia tych ludzi ma bowiem znaczącą wartość społeczną. Inną grupą społeczną, przyczyniającą się wyjątkowo mocno do prawidłowego funkcjonowania państwa, są sędziowie. Uczestniczą oni w obsłudze prawa jako instytucjonalnego mechanizmu regulującego relacje społeczne. Sumienie natomiast jest nie tylko ich wewnętrznym głosem ukazującym własne wartości, ale przede wszystkim stanowi narzędzie do orzekania¹¹. Pozwala im na rozpoznawanie i rozstrzygnię skompli-

---

¹⁰ R. Stach, *Sumienie i mózg. O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 7.

¹¹ Przykład takiego zastosowania sumienia można odnaleźć w dyrektywach sędziowskiego wymiaru kary. „Dyrektywy ustawowe modelują i ukierunkowują sądowy wymiar kary, dając jednak sądowi możliwość swobodnego uznania”. M. Szczepaniec, *Wybór optymalnej kary w świetle sądowych dyrektyw wymiaru kary*, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 3, s. 35, <https://pk.gov.pl/wp-content/uploads/2014/03/15a1b5f5428323356207651b4becbec3.doc> [dostęp: 19.09.2020].

kowanych moralnie i prawnie spraw. Ze względu na to niezwykle „używanie” sumienia w zawodzie sędziego to właśnie na jego przykładzie, w kolejnych etapach pracy, zostanie przybliżona możliwość zastosowania klauzuli sumienia.

3. Podstawowe zasady orzekania w polskim sądownictwie

Głównymi zasadami, jakimi powinien kierować się sędzia w procesie sprawowania wymiaru sprawiedliwości, są: niezawisłość, niezależność i bezstronność¹². Niezawisłość oznacza przeciwstawianie się wszelkiej zewnętrznej presji, która mogłaby mieć wpływ na wynik orzekania. Natomiast niezależnością jest zapewnienie odrębności władzy sędziowskiej od ustawodawczej i wykonawczej. Podstaw tych wartości można upatrywać w zasadzie trójpodziału władzy. Z kolei bezstronnością, w ogólnym rozumieniu tego słowa, będzie obiektywne i neutralne podejście do stron postępowania i przedmiotu sprawy. Ocena powinna być rzeczywista i pozbawiona emocjonalnego charakteru. W skład pojęcia bezstronności, jako filaru sądenia, wchodzi element materialny i formalny. Jak twierdzą Zygmunt Tobora i Tomasz Pietrzykowski: „pierwszy oznacza przyjęcie przez mającego podjąć rozstrzygnięcie pewnych merytorycznych kryteriów, na podstawie których zostanie podjęte rozstrzygnięcie, a odrzucenie innych, natomiast drugi konsekwentne i «równe» zastosowanie owych kryteriów do oceny wszystkich rozstrzyganych przypadków. Kwalifikacja zachowania jako «bezstronnego» zakłada istnienie zarówno elementu materialnego, jak i formalnego”¹³.

Sędzia musi kierować się jednak szeregiem innych zasad, których naruszenie skutkować może różnymi sankcjami. Na potrzeby artykułu zestawione i omówione zostaną dwie z nich: obowiązek orzekania oraz rozpatrywanie spraw na podstawie własnego sumienia. Praca sędziego w głównej mierze oparta jest na analizie przedstawionego mu stanu faktycznego oraz zastosowaniu odpowiedniej wykładni prawa. Weryfikacja przedstawionych faktów, w połączeniu z zastosowaniem odpowiednich przepisów, powinna skutkować wydaniem przez sędziego sprawiedliwego i prawnie uzasadnionego wyroku. S. Mazurkiewicz, rekonstruując normę i cel nałożonej na sędziego powinności, stwierdza, że: „tą normą jest norma nakładająca na sędziego obowiązek orzekania w każdej sprawie przydzielonej mu zgodnie z prawem. Celem zaś tego obowiązku jest zapewnienie obywatelom szybkiego i bezstronnego rozstrzygnięcia ich spraw”¹⁴. Oznacza to, że

¹² Można wyróżnić trzy podstawowe logosy sędziowskiego sprawowania wymiaru sprawiedliwości. A. Sulikowski, *Trzy filary nowoczesnego logosu sądenia i ich postmodernistyczna krytyka*, [w:] M. Błachut (red.), *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Ponowoczesność*, Kolonia Limited, Wrocław 2007, s. 217–218.

¹³ Z. Tobora i T. Pietrzykowski, *Roszczenie do bezstronności*, [w:] J. Stelmach (red.), *Filozofia wobec globalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003, s. 70–71.

¹⁴ S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia...*, s. 98.

Z przedstawionych ustaleń można wyprowadzić wnioski, że sędzia ma obowiązek orzekania w każdej przydzielonej mu sprawie, a sposób orzekania pomimo obligatoryjnego działania na podstawie prawa daje dużą dozę niezależności w podejmowaniu decyzji. Zastosowanie odpowiedniej wykładni prawa do konkretnej sprawy, a co za tym idzie, ostateczne zdanie, należy zawsze do orzekającego sędziego. Zdarzają się jednak sytuacje, w których rozstrzygnięcie podejmowane jest przez wieloosobowy skład. Zasadą jest, że wyrok zostaje uznany większością uprawnionych głosów. Sędziowie nie muszą być jednak jednomyślnie zgodni co do przyjętego werdyktu lub jego uzasadnienia. Rozwiązaniem tego problemu może być tzw. *votum separatum*. Zdanie odrębne jest to „oświadczenie sędziego przegłosowanego, który najpóźniej w momencie podpisywania wyroku ma prawo zaznaczyć swoje zdanie podając, w jakiej części i w jakim kierunku kwestionuje orzeczenie; nie jest więc ono elementem samego orzeczenia, a tylko dodatkową, indywidualną adnotacją, poczynioną na tym orzeczeniu przez sędziego”²¹. Maciej Wojciechowski, którego zainteresowania skupiają się m.in. wokół problematyki zdania odrębnego, podkreśla, że „warunkiem sprzyjającym podjęciu decyzji o *votum separatum* jest pewność przekonań żywionych przez sędziów na temat rozstrzyganej sprawy”²². Instytucja ta, choć nieczęsto spotykana w prawniczej rzeczywistości, pokazuje, jak ważne jest indywidualne zdanie sędziego. Pomimo że nie skutkuje zmianą treści wydanego wyroku lub jego uzasadnienia, pokazuje inną ważną stronę jej zastosowania. Mianowicie, podkreśla ona ogromną rolę własnego uznania zgodnego z wolą sędziego. Jak twierdzi Mariusz Paradowski: „istota zdania odrębnego sprowadza się do poszanowania godności sędziego oraz stanowi wyraz moralnej odpowiedzialności orzeczniczej”²³.

Obowiązujące przepisy ukazują, jak duży nacisk położony został na przymus rozstrzygania przydzielonych sędziemu spraw. Jednocześnie podkreślana jest nieustannie szczególna rola indywidualnego zdania sędziego. Podejmowana decyzja, na podstawie własnego sumienia, jest na tyle istotna, że została uznana za jedną z głównych zasad mających przyświecać idei wykonywania zawodu sędziego. Należy jednak wziąć pod uwagę okoliczność, w której nastąpiłby konflikt przedstawionych wartości. Chodzi o sytuację, w której sędzia zobligowany do orzekania, nie chce wykonać tego obowiązku ze względu na spór z indywidualnym sądem. Obecny stan prawny stawia w hierarchii ważności na pierwszym miejscu zapewnienie prawa do sądu, a więc obowiązek orzekania.

---

²¹ R. Kmieciak, E. Skrętowicz, *Narada i głosowanie*, [w:] J. Cybulska (red.), *Proces karny. Część ogólna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 236.

²² M. Wojciechowski, *Spory sędziowskie. Zdania odrębne w polskich sądach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019, s. 119.

²³ M. Paradowski, *Filozoficzno-prawne aspekty zawodów prawniczych*, Wydawnictwo In Plus – Teresa Konarska, Warszawa 2018, s. 60.

Warto byłoby jednak rozważyć inną możliwość rozwiązania tego problemu. Nie zawsze bowiem przymuszenie sędziego do udziału w sprawie, w której uczestniczyć nie chce, będzie najlepszym wyjściem. Rezultat takiego orzekania może wpłynąć negatywnie nie tylko na sędziego, ale także innych uczestników postępowania. Moim kolejnym krokiem będzie przedstawienie potencjalnego wpływu zastosowania rozwiązania, jakim mogłoby być uznanie klauzuli sumienia sędziego, na beneficjentów tej regulacji.

4. Dopuszczalność wprowadzenia klauzuli sumienia sędziego do systemu prawnego

W celu realizacji postawionego wyżej założenia, należy zwrócić uwagę na osobę sędziego. Możliwość uznania klauzuli sumienia miałaby bowiem przeważający wpływ właśnie na niego. Wcześniej należy jednak odpowiedzieć na pytanie, czym właściwie jest klauzula sumienia sędziego. S. Mazurkiewicz przedstawia definicję klauzuli sumienia sędziego jako: „przyznanie sędziemu uprawnienia do nieorzekania w sprawie sprzecznej z jego sumieniem”²⁴. J. Zajadło tłumaczy natomiast, że „w praktyce oznaczałoby, że sędziowie mogą z powodów światopoglądowych odmawiać rozpatrywania konkretnej sprawy *ad casum* lub konkretnej grupy spraw *in genere*”²⁵.

W systemie prawnym konflikt między obowiązkiem orzekania w każdej sprawie a sprzeciwem wobec tej powinności pozostawia sędziego w poczuciu bezradności. Obecnie ustawodawca nie zwalnia sędziego z przymusu wymierzania sprawiedliwości w związku z jego odmiennym światopoglądem. Podstawowym zagrożeniem, jakie niosłaby za sobą odmienna decyzja, byłaby niepewność realizacji prawa do sądu. Chodzi o sytuację, w której sędzia, powołując się na klauzulę sumienia, nie będzie chciał orzekać, więc sprawa nie zostanie rozstrzygnięta. Warto jednak zastanowić się, czy omawiane rozwiązanie wykazywałoby rzeczywiście patologie systemowe, w przypadku których uznanie klauzuli sumienia nie mogłoby mieć racji bytu. Istnieją bowiem procedury, które w określonych przypadkach dopuszczają możliwość wyłączenia sędziego. W obecnym ustawodawstwie taka instytucja znana jest zarówno *iudex inhabilis*, jak i *iudex suspectus*. Wyłączenie sędziego następuje z urzędu najczęściej w przypadkach, gdy: sprawa dotyczy jego lub jego bliskich. Tytułem przykładu: był świadkiem czynu; brał udział w sprawie, w której pełnił inną rolę niż sędzia; a także gdy brał udział w wydaniu orzeczenia, które zostało zaskarżone, uchylone lub został wniesiony sprzeciw itp. Natomiast na wniosek sędzia ulega wyłączeniu w razie niepewności co do jego bezstronności. Musi

---

²⁴ S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia...*, s. 96.

²⁵ J. Zajadło, *Sumienie sędziego...*, s.34.

być ona jednak uzasadniona. Przykładami są m.in. art. 18–19 p.p.s.a.²⁶, 48–49 k.p.c.²⁷ oraz 40–41 k.p.k.²⁸ Omówiona instytucja zapewnia w przypadku wyłączenia jednego sędziego obligatoryjne przejęcie sprawy przez innego, którego powyższe przesłanki nie będą dotyczyły. Aktualnie wiadomo, że urzeczywistnienie tych norm nie wykazało w praktyce niewydolności systemu. Jeżeli więc obecnie dopuszczalne jest zastosowanie takiego rozwiązania, możliwe byłoby także wyłączenie sędziego w związku z powołaniem się na klauzulę sumienia²⁹. Słuszną obawą, która nasuwa się jednak w tym przypadku, byłaby nieograniczona liczba możliwych wyłączeń. Odmowa orzekania z powodu sprzeczności sumienia, byłaby wówczas dozwolona bez jakichkolwiek konsekwencji. Mogłoby to skutkować poważnymi brakami kadrowymi, a w rezultacie powodować opóźnienia lub całkowitą niemożność prowadzenia sprawy. Stanowiłoby to poważne naruszenie art. 45 ust. 1 Konstytucji, który głosi, że „każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd”³⁰. Rozwiązaniem tego problemu byłoby wprowadzenie odpowiednich regulacji. Powinno to być przede wszystkim obligatoryjne przydzielenie w miejsce oddanej sprawy innej, nieklóczącej się z przekonaniem sędziego. Na podstawie amerykańskiego orzecznictwa Federal Beckwith zauważa, że jest bardzo mało spraw, w których przekonania teologiczne sędziów rzeczywiście budzą obawy co do prawidłowego sprawowania wymiaru sprawiedliwości. O sprzeciwie sumienia w amerykańskich sądach słyszy się głównie w odniesieniu do aborcji, ludzkiej seksualności i pochodzenia³¹. Można więc przypuszczać, że wprowadzenie klauzuli sumienia nie spowodowałyby lawinowego wyłączania się sędziów z przydzielonych im spraw. Teoretycznie więc postulat wprowadzenia instytucji klauzuli do systemu prawnego mógłby zostać urzeczywistniony. „Można powiedzieć, że skoro instytucja wyłączenia wpisuje się w naturę funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, to wyłączenie się sędziego ze sprawy z przyczyn światopoglądowych nie jest *per se* sprzeczne z ramami funkcjonowa-

²⁶ Art. 18–19 ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, Dz.U. z 2019 r. poz. 2325 ze zm.

²⁷ Art. 48–49 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. z 2019 r. poz. 1460 ze zm.

²⁸ Art. 40–41 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 2020 r. poz. 30 ze zm.

²⁹ Jak zauważa G. Maroń, „w najnowszej polskiej literaturze przedmiotu pojawiają się opracowania, w których możliwość wyłączenia się sędziego ze sprawy z przyczyn światopoglądowych połączono z instytucją *index suspectus*, niemniej jednak na chwilę obecną rozważania te – jakkolwiek zasadniczo trafne w swych konkluzjach – nie posiadają odzwierciedlenia w praktyce funkcjonowania instytucji sędziowskiego wyłączenia w RP”. G. Maroń, *op. cit.*, s. 188.

³⁰ Art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

³¹ F. Beckwith, *Taking Theology Seriously: The Status of the Religious Beliefs of Judicial Nominees for the Federal Bench*, “Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy” 2006, vol. 20, issue 1, s. 464, <https://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1171&context=ndjlepp> [dostęp: 07.09.2020].

nia trzeciej władzy”³². Należy jednak pamiętać, że przedstawiona analiza możliwości zastosowania omawianego zagadnienia pokazuje jedynie techniczną dopuszczalność wdrożenia jej do systemu. Inną kwestią jest natomiast jej słuszność z moralnego punktu widzenia. Pozostaje zastanowić się nad zasadnością powoływania się przez sędziego na klauzulę sumienia.

Płaszczyzną badań w omawianym temacie będzie analiza zagadnienia wolności sumienia sędziego. Warto jednak zaznaczyć, że wolność sumienia jest niezbywalnym prawem, które przysługuje wszystkim ludziom. Gwarantuje to art. 53 ust. 1 Konstytucji „Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”³³. We współczesnych czasach jest to wartość, która stanowi pewien wyznacznik państwa demokratycznego. To podstawowe prawo zapewniają jednak nie tylko przepisy krajowe, ale także międzynarodowe. „Wolności sumienia i wyznania w polskim porządku prawnym nie można rozpatrywać bez powiązania z aktami prawa międzynarodowego i europejskiego, stanowiącymi jego integralną część”³⁴. Są to m.in. art. 18 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych³⁵, art. 10 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej³⁶, a także art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności³⁷. Prawa zapewnione w tych międzynarodowych deklaracjach i aktach prawnych, mimo subtelnych różnic, dotyczą tego samego przedmiotu ochrony³⁸. Zagwarantowane w przedstawionych przepisach wolności mogą prowadzić w tym ujęciu do tzw. sprzeciwu sumienia. Jak twierdzi Michał Skwarzyński, „ETPC, dostrzegając treść art. 10 ust. 2 KPP, powinien uznać, że sprzeciw sumienia jest objęty ochroną art. 9 ust. 1 EKPC, tj. prawa człowieka do wolności sumienia i religii, jest bowiem elementem normatywnie chronionej godności człowieka, a to prawo człowieka jest jej emanacją. [...] Sprzeciwu sumienia nie

---

³² G. Maroń, *op. cit.*, s. 190.

³³ Art. 53 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

³⁴ V. Serzhanova, E. Tuora-Schwierskott, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, Tom XL, https://prawo.ug.edu.pl/sites/default/files/_nodes/strona-pia/33461/files/serzhanova.pdf [dostęp: 25.12.2020].

³⁵ Art. 18 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 ze zm.

³⁶ Art. 10 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej z dnia 30 marca 2010 r., Dz.U. UE z 2010 r., C 83/02.

³⁷ Art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 października 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.

³⁸ Różnice między poszczególnymi przepisami przybierają raczej charakter werbalny niż znaczeniowy. Art. 18 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych zapewnia wolność myśli, sumienia i przekonań (m.in. wolność przekonań wg własnego wyboru, jak również prawo do jego uzewnętrznienia). Art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności także gwarantuje wolność myśli, sumienia i przekonań oraz możliwość ich zmiany. Ponadto prawa te mogą zostać ograniczone jedynie na mocy ustawy. Podobne regulacje znajdują się w art. 10 Karty praw podstawowych UE. Przepis ten nie zawiera jednak klauzul ograniczających.

wolno rozpatrywać w oderwaniu od prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania, więc w konsekwencji od wolnej woli i godności osobowej. Zmuszanie do działania wbrew religii czy sumieniu stanowi przecież naruszenie istoty tego prawa. Władza publiczna może naruszyć prawo człowieka do wolności sumienia i wyznania właśnie przez zmuszanie go do postępowania wbrew swoim przekonaniom³⁹. Wolność sumienia jest elementem składowym godności człowieka. W odniesieniu do sędziego bardzo ważne jest jednak rozdzielenie sumienia na jego indywidualny i kolektywny charakter. W artykule W. Ledera znaleźć można rozróżnienie na wąskie i szerokie rozumienie tego pojęcia. „Pierwsze stanowi wewnętrzny głos intuicji moralnej, który jest indywidualny dla każdego z nas. Drugie natomiast jest zbiorem narzędzi orzeczniczych, które są używane podczas stosowania prawa⁴⁰. Wolność sumienia, jako prawo jednostki, jest zagwarantowana przez omówione przepisy sędziemu tak samo jak innym obywatelom. Posiada on, jak każdy, osobiste prawo do własnych przekonań. Analizie należy poddać więc wolność sumienia sędziego w aspekcie wykonywanego przez niego zawodu. „Sumienie sędziego jest gwarantem zasad niezawisłości i bezstronności, a także słuszności wyroku⁴¹. W doktrynie ogromną wagę przykładą się do zapewnienia wolności sumienia sędziego w odniesieniu do jego niezawisłości. W podejmowaniu decyzji powinien być on uwolniony od wszelkich zewnętrznych nacisków. Jednakże wolność sumienia, w obecnym ustawodawstwie, nie dotyczy możliwości sprzeciwu ze względu na wewnętrzny konflikt światopoglądowy sędziego⁴². Nierzadko można spotkać się ze stwierdzeniem, że sędzia powinien orzekać na podstawie wewnętrznego sumienia i przepisów prawa⁴³. Dochodzi tu do pewnego paradoksu. Sędzia obowiązany jest wymierzać sprawiedliwość według własnego sumienia, jednakże nie są przewidziane żadne środki prawne w przypadku, gdy osobiste przekonania nie dopuszczają go do wykonania tej powinności. Nazwałabym to zjawisko „pozorną wolnością sumienia sędziego”. Zapewniona swoboda orzekania jest jednocześnie przymusem do realizowania omawianego zobowiązania. Dopełnie-

³⁹ M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przebieg Sejmu” 2013, Rok XXI, nr 6(119), <http://orka.sejm.gov.pl/przebieg.nsf/0/0879A0333125585FC1257C6E004DAAF6/%24File/ps119.pdf> [dostęp: 23.12.2020].

⁴⁰ W. Leder, *op. cit.*, s. 1.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² J. Zajadło twierdzi, że „w sumieniu sędziego chodzi bowiem w mniejszym stopniu o wierność własnym indywidualnym poglądom, daleko bardziej chodzi o wierność wartościom leżącym u podstaw demokratycznego państwa prawa”. J. Zajadło, *Sumienie sędziego...*, s. 33. Nie mogę całkowicie poprzeć tego stanowiska. Uważam, że dobry sędzia powinien rzeczywiście na pierwszym miejscu stawiać wierność wartościom demokratycznego państwa prawa. Jednakże nie mogę zgodzić się z przeświadczeniem, że w sumieniu sędziego „w mniejszym stopniu chodzi o wierność własnym poglądom”. Sumienie jest szczególnie indywidualną sprawą, nie sądzę więc, że możliwe jest tak szerokie uogólnienie jego znaczenia co do całej grupy sędziów. Nie można wykluczyć tego, że dla określonych sędziów własne poglądy będą stały wyżej w hierarchii niż inne wartości.

⁴³ Jako przykład można wskazać słowa Kazimierza Marszała „sędzia powinien orzekać na podstawie ustaw i swojego wewnętrznego sumienia”, na podstawie książki M. Paradowski, *op. cit.*, s. 39.

nieniem przyznanemu sędziemu prawa realizacji wolności sumienia byłyby możliwość powołania się przez niego na klauzulę sumienia. Kolejnym krokiem będzie więc omówienie korzyści, jakie wiązałyby się z jej uznaniem.

5. Klauzula sumienia z perspektywy sędziego

Podstawowym przywilejem powołania się sędziego na klauzulę sumienia byłaby realizacja swojej funkcji w zgodzie z własnym światopoglądem. Nie chodzi tu jedynie o komfort orzekania, a zapewnienie prawidłowego procesu. Mowa o sytuacji, w której niezadowolające sędziego sprawowanie wymiaru sprawiedliwości mogłoby mieć wpływ na wynik sprawy. Sędzia do każdej sprawy powinien podchodzić bez większego ładunku emocjonalnego. Jeżeli natomiast jakaś kwestia budziłaby w nim szczególne emocje ze względu na jego przekonania bądź doświadczenia życiowe, mogłoby to prowadzić do zagrożenia bezstronności orzekania. Sędzia mając to na uwadze, powinien mieć możliwość powołania się na klauzulę sumienia. Warto zaznaczyć, że nie chodzi tu o sprawy trudne, które ze względu na swoją specyfikę są skomplikowane i mogą budzić jedynie niechęć do ich prowadzenia. Jak twierdzi S. Mazurkiewicz: „sędzia świadomie dokonując wyboru ścieżki zawodowej, powinien być liczyć się z możliwością orzekania w niekomfortowych psychicznie sprawach”⁴⁴. Sytuacja wcześniej opisana dotyczy kwestii, w których sędzia, chcąc być uczciwy wobec stron postępowania i prawa, nie będzie orzekał ze względu na możliwą nieobiektywność.

Kolejną kwestią, która oddziałuje głęboko na wykonywanie omawianego zawodu, jest wpływ religii⁴⁵. Nierzadko pełni ona znaczną rolę w życiu osób identyfikujących się z określonym wyznaniem. Grzegorz Maroń, opisując wpływ integralności religijnej amerykańskich sędziów na proces orzekania, ukazuje, jak ważną rolę może pełnić w ich życiu zawodowym wiara. „Dla sędziów tych wiara nie jest wyłącznie kwestią prywatną. Nie wyobrażają sobie, aby mogli zachować religijną integralność osobistą, postępując w życiu zawodowym tak, jakby religia się nie liczyła. Niektórzy służbę sędziowską postrzegają jako powołanie dane i zadane przez Boga”⁴⁶. Każda wspólnota musi podporządkować się prawom, które zostały na nią nałożone. Sędzia jako osoba, której także dotyczy cytowany przeze mnie wcześniej art. 53 ust. 1 Konstytucji, ma prawo do wolno-

---

⁴⁴ S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia...*, s. 100.

⁴⁵ Badania empiryczne potwierdzają, że pochodzenie religijne sędziów często wpływa na proces podejmowanych przez nich decyzji. J.J. Rachlinski, A.J. Wistrich, *Judging the Judiciary by the Numbers: Empirical Research on Judges*, „Annual Review of Law & Social Science” 2017, vol. 13, s. 7, <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2668&context=facpub> [dostęp: 08.09.2020].

⁴⁶ G. Maroń, *op. cit.*, s. 180. W przytoczonej argumentacji należy pamiętać o odmienności kulturowej i systemowej porządku polskiego i amerykańskiego. Można jednak przypuszczać, że opisana sytuacja znalazłaby odzwierciedlenie także w polskiej rzeczywistości sądowniczej.

ści religii i może przynależeć do danej wspólnoty. Często jednak przepisy obowiązującego prawa są sprzeczne z naukami głoszonymi przez kościoły bądź inne związki wyznaniowe. W tej sytuacji sędzia staje przed moralnym dylematem. Z mocy prawa musi orzekać zgodnie z przepisami, natomiast według swojej wiary takie postępowanie może stanowić naruszenie zasad tej społeczności. Pierwszymi nasuwającymi się przykładami, które wiązałyby się z moralnymi trudnościami w ich orzekaniu, są sprawy dotyczące: aborcji, życia poczętego dziecka czy rozwodów. W polskim systemie prawnym prawo stanowione wyłącza racje światopoglądowe (w tym religijne) i sędzia jest zobligowany do stosowania rozstrzygnięć normatywnych, ujętych w tekście prawnym, bez względu na własne przekonania. Zastosowanie w tym wypadku klauzuli sumienia pomogłoby sędziemu pozbyć się poczucia łamania zasad własnej wiary, w imię wypełniania swego zawodowego obowiązku. Przyczyna wyłączenia sędziego powinna być jednak doniosła z punktu widzenia systemu wartości danej społeczności.

Nietypowym i w obecnych czasach wręcz niespotykanym przykładem poczucia sprzeciwu sumienia jest orzekanie na podstawie prawa naturalnego w obliczu istniejących norm prawa pozytywnego. Podstawą tego niecodziennego rozstrzygnięcia spraw jest dążenie do wydania słusznego wyroku, podczas gdy obowiązujące przepisy są niesprawiedliwe, a czasem nawet brutalne w swym brzmieniu. Warto byłoby omówić ten zaskakujący, choć rzadki przypadek. Nie jest bowiem wykluczone, że w przyszłości sędzia będzie musiał stanąć przed podobnym dylematem etycznym. Opisanemu modelowi przyświeca słynna formuła Radbrucha, która głosi, że prawo rażąco niesprawiedliwe nie ma zastosowania. Jak twierdzi W. Leder, „zakładając, że formuła rzeczywiście działa w europejskim systemie prawnym, a w historii zdarzały się przypadki jej użycia – na przykład w sprawie tzw. strzelców przy murze berlińskim, można stwierdzić, że razem z konstrukcją wyłączenia sędziego stanowi składnik *quasi*-klauzuli sumienia”⁴⁷. Instytucja orzekania przeciw prawu stanowionemu zapewnia moralną odpowiedzialność za swoje czyny, jednakże stanowi ona złamanie przepisów. Sędzia może odpowiedzieć dyscyplinarnie za konsekwencje swojej decyzji. Natomiast wyrok prawdopodobnie zostałby uznany za nieważny. Teoretycznie rozwiązaniem problemu opisywanej niesprawiedliwości mogłoby być także sędziowskie nieposłuszeństwo. J. Zajadło wyjaśnia, że „w tej sytuacji sędzia musi poszukiwać wyjścia na gruncie obowiązującego prawa – albo w drodze odpowiedniej interpretacji prawa w poszukiwaniu słusznego rozstrzygnięcia (wymiar indywidualny), albo w drodze bezpośredniego odwołania się do konstytucji w obronie konstytucyjnej aksjologii obejmującej także zasadę trójpodziału władzy (wymiar instytucjonalny)”⁴⁸. Nie w każdym wypadku jednak

⁴⁷ W. Leder, *op. cit.*, s. 172.

⁴⁸ J. Zajadło, *Nieposłuszeństwo sędziowskie*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 1, s. 37, http://www.groecjusz.edu.pl/Materials/_archiwum/archiwum2015/js_sem_20160401.pdf [dostęp: 08.07.2020].

takie „obejście” prawa będzie możliwe. Hans Petter Graver w jednej ze swych publikacji przedstawia niechlubny obraz sędziego, który podejmując czynności zgodnie z obowiązującym prawem, działa wbrew społecznie pojmowanej sprawiedliwości. Analizie poddani zostali w szczególności sędziowie w nazistowskich Niemczech. Niemoralne prawo oraz tragiczne wydarzenia związane z II wojną światową przyczyniły się do częściowego zniekształcenia w tym okresie obrazu sędziego jako ikony sprawiedliwości. Indoktrynacja ówczesnego społeczeństwa powodowała, że nawet niektórzy sędziowie uważali swe działania, choćby niemoralne, za pożądane w imię dobra narodu niemieckiego. Nie każdy sędzia dopatrywał się jednak w tym surowym prawie wyższego dobra. Orzekanie wbrew własnemu sumieniu często spowodowane było obawą utraty posady, prestiżu, a nawet życia. Jak trafnie przyznaje autor: „od sędziów oczekuje się, że będą przestrzegać prawa, nawet jeżeli jest to sprzeczne z ich poczuciem moralności”⁴⁹. Alternatywą sędziowskiego nieposłuszeństwa, orzekania wbrew obowiązującym normom lub wykonywania obowiązków niezgodnych z poczuciem sprawiedliwości mogłaby być instytucja wyłączenia na podstawie uznania klauzuli sumienia. Nie uchroniłaby rzeczywistości przed niesprawiedliwym systemem, jednakże zdjęłaby z sędziego ciężar orzekania wbrew prawu naturalnemu, jeżeli zdecydowałby się on nie narażać na możliwe sankcje. Należy pamiętać, że odmowa orzekania byłaby także pewnym rodzajem manifestacji co do obowiązującego prawa. Można mieć tylko nadzieję, że do podjęcia takiej decyzji sędzia nie będzie nigdy zmuszony. Zapobiegawcze wprowadzenie do systemu omawianego zagadnienia mogłoby zapobiec hipotetycznej rozterce moralnej w przyszłości.

Przedstawione przeze mnie przykłady pokazują istotę uznania klauzuli sumienia sędziego. W przypadku prawidłowego uregulowania i zapewnienia każdemu właściwego prawa do sądu, z technicznego punktu widzenia instytucja ta mogłaby zostać wcielona w życie. Etyczne aspekty jej zastosowania również przemawiają na korzyść jej wprowadzenia⁵⁰. Do tej pory ukazane zagadnienie było analizowane jedynie pod kątem sędziego. Trzeba jednak przyznać, że ewentualne uznanie klauzuli będzie miało wpływ

---

⁴⁹ H.P. Graver, *Judges Against Justice. On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, Berlin 2015, s. 205.

⁵⁰ Ukazana analiza możliwości wdrożenia instytucji klauzuli sumienia sędziego prezentuje najistotniejsze, według mnie, prawne i moralne problemy oraz ich rozwiązania. Wojciech Ciszewski (w jednej ze swoich publikacji) zaproponował serię pytań dotyczących wyłączeń światopoglądowych. Odpowiedzi na te pytania umożliwiają przyzwolenie lub odrzucenie legitymizacji wyłączeń, dzięki czemu przedstawione zostały szczegółowo kwestie, które mogą budzić wątpliwości co do wprowadzenia konkretnej regulacji. W. Ciszewski, *Wyłączenia światopoglądowe jako przedmiot dyskusji teoretycznoprawnej – próba systematyzacji*, „Forum Prawnicze” 2016, nr 2(34), <https://forumprawnicze.eu/attachments/article/176/Ciszewski.pdf> [dostęp: 04.09.2020]. S. Mazurkiewicz podjął natomiast próbę odpowiedzi na te pytania pod kątem możliwości legitymizacji klauzuli sumienia sędziego. W konkluzji uznał jako zasadną możliwość wprowadzenia jej do systemu prawnego. S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia...*, s. 97–103.

na różne podmioty. W następnym fragmencie pozostanie więc poruszona kwestia uznania klauzuli sumienia w kontekście kolejnych beneficjentów.

6. Klauzula sumienia z perspektywy stron postępowania

Występujące w publikacjach rozważania dotyczące tematu klauzuli sumienia odnoszą się zazwyczaj do argumentów za lub przeciw jej uznaniu. Zabiegu takiego dokonuje się na podstawie analizy praw i obowiązków sędziego. Przykładami takich dzieł (niejednokrotnie już przeze mnie cytowanych) są artykuły W. Leadera oraz S. Mazurkiewicza. Nie jest jednak poruszana kwestia wpływu omawianego zagadnienia na pozostałych odbiorców takiej regulacji. Należy zatem zastanowić się, czy jej wprowadzenie byłoby zasadne z punktu widzenia polepszenia sytuacji stron postępowania. Instytucja wymiaru sprawiedliwości powinna bowiem zapewniać im jak najkorzystniejsze warunki do prawidłowego przebiegu procesu.

G. Maroń przedstawia zagrożenie, jakie mogłoby wyniknąć z uznania klauzuli dla interesów stron postępowania. Wprowadzenie tej instytucji do systemu prawnego wiązałoby się ze zmniejszeniem liczby spraw jednych sędziów kosztem drugich. Generowałoby to nadmiar obowiązków zawodowych u „mniej uprzywilejowanej” grupy sędziów. Wskazuje on niebezpieczeństwo, jakim byłby wydłużony okres rozpoznawania spraw, np. dotyczących aborcji, gdzie czas odgrywa kluczową rolę. Autor proponuje jednak rozwiązanie tego problemu. „Celem wyeliminowania możliwości, aby poprzez powołanie się na klauzulę sumienia sędziego zmniejszył swoje obciążenie zawodowe, należy rozważyć każdorazowe przyporządkowanie mu w miejsce sprawy, z której się wyłączył, innej „niekontrowersyjnej” – w świetle jego sumienia – sprawy wymagającej porównywalnego wkładu pracy”⁵¹. Można więc założyć, że przy tak zastosowanej regulacji ryzyko przewlekłości prowadzenia spraw zostaje znacznie zmniejszone.

Podstawowym i jednym z najważniejszych praw zagwarantowanych stronom postępowania jest bezstronność sędziego podczas orzekania w ich sprawie. Potwierdzają to przytoczone wcześniej przepisy: art. 45 ust. 1 Konstytucji oraz rota ślubowania sędziego, a także nieomawiany do tej pory art. 82 § 2 p.u.s.p., który głosi, że „sędzia powinien w służbie i poza służbą strzec powagi stanowiska sędziego i unikać wszystkiego, co mogłoby przynieść ujmę godności sędziego lub osłabiać zaufanie do jego bezstronności”⁵². Stanowisko to potwierdza także Hubert Izdebski, twierdząc, że „bezstronność należy bez wątpliwości uznać za zasadę oczywistą w demokratycznym państwie prawa – bez której nie mógłby należycie funkcjonować cały wymiar sprawiedliwości ani też nie mógłby

⁵¹ G. Maroń, *op. cit.*, s. 191.

⁵² Art. 82 § 2 p.u.s.p.

należycie wykonywać swoich obowiązków żaden sędzia”⁵³. Jak przyznaje Trybunał Konstytucyjny, „szczególnie drastyczną postacią sprzeniewierzenia się obowiązkowi łączącym się z zasadą niezawisłości jest naruszenie obowiązku zachowania przez sędziego bezstronności”⁵⁴.

Należy jednak zaznaczyć, że zasada ta w obecnym ustawodawstwie realizowana jest głównie w charakterze podmiotowym. Bezstronność w tym znaczeniu dotyczy bowiem nakazu obiektywnej oceny stron postępowania przez sędziego. Przedstawiona we wcześniejszej części artykułu instytucja jego wyłączenia z mocy prawa ma na celu zapobieganie możliwej stronniczości ze względu na stosunki i więzi z omawianymi podmiotami. J. Zajadło w jednej ze swoich prac sygnalizuje, że „bezstronność powinna dotyczyć nie tylko stron postępowania, lecz także samej sprawy”⁵⁵. Obowiązujące przepisy nie gwarantują jednak pełnej bezstronności w ujęciu przedmiotowym⁵⁶. Jeżeli przekonania sędziego będą na tyle silne, że mogłyby wywrzeć wpływ na wyrok, postawi on mimowolnie jedną ze stron na gorszej pozycji jeszcze przed rozpoczęciem procesu. W doktrynie przyjęło się założenie, że sędzia jako osoba godna powierzonego mu stanowiska, będzie sam kontrolował i zapobiegał wszelkim aktom bezstronności ze swojej strony. Warto przeanalizować ten pogląd pod kątem psychologicznych rozważań na temat etyki sędziowskiej. Magdalena Najda dokonała ciekawych spostrzeżeń w tej kwestii. „Oceniamy zawsze, wszystko i wszystkich, automatycznie, bezrefleksyjnie, zanim dobrze poznamy przedmiot oceny. Taka ocena często umyka naszej świadomej uwadze, a jednocześnie wskazuje nam kierunek, jaki powinniśmy wybrać w stosunku do danego obiektu”⁵⁷. M. Najda zakłada jednak, że sędzia jako profesjonalista powinien w działalności zawodowej wystrzegać się subiektywnej oceny. W dalszej części autorka podkreśla natomiast, że nawet on nie jest w stanie ustrzec się przed pierwszym wrażeniem. Opisana sytuacja mówi o trudnościach już na poziomie podświadomości. Dlatego więc świadome poczucie stronniczości co do przedmiotu sprawy może

⁵³ H. Izdebski, *Bezstronność*, [w:] H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka zawodów prawniczych. Etyka prawnicza*, Lexis Nexis, Warszawa 2006, s. 123.

⁵⁴ Wyrok TK z dnia 24 czerwca 1998 r., K 3/98, OTK ZU 4/1998, poz. 52.

⁵⁵ J. Zajadło, *Sumienie sędziego...*, s. 32.

⁵⁶ Na podstawie wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie należy uznać, że jeżeli zachowania sędziów przed orzekaniem dają świadectwo ukształtowania poglądów do sprawy lub stron postępowania, sąd taki nie jest bezstronny. Uczestnicy postępowania mogą zasadnie uważać, że ich starania będą bezcelowe, a przebieg procesu nie będzie rzetelny. Wyrok SA w Krakowie z dnia 12 listopada 1998 r., II AKa 199/98, KZS 1998, Nr 12, poz. 33. Zgodnie z omówionym postanowieniem bezstronność przedmiotowa powinna być zapewniona tak samo jak podmiotowa. Jednakże w opisanym przykładzie uprawnienia do możliwości wnioskowania o wyłączenie sędziego (*iudex suspectus*), posiadają raczej uczestnicy postępowania niż sam sędzia. Wniosek o wyłączenie złożony przez sędziego, ze względu na uprzedzenie co do przedmiotu sprawy, byłby równoznaczny z powołaniem się na klauzulę sumienia, która w obecnych przepisach prawa nie jest znana.

⁵⁷ M. Najda, *Ocenianie, stereotypy, uprzedzenia*, [w:] T. Romer, M. Najda, *Etyka dla sędziów. Rozważania*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 127–128.

generować jeszcze większe problemy. Brak prawnej możliwości wyłączenia sędziego z tego powodu jest niesprawiedliwy nie tylko wobec niego, ale przede wszystkim wobec stron postępowania. Taki, nawet potencjalnie nierówny start osób o przeciwnych interesach w procesie jest wprost sprzeczny z zasadą bezstronności. Mowa tu jednak o przypadku, w którym sędzia świadom swojej stronniczości będzie starał się temu przeciwstawić.

W opisanym wyżej przykładzie sędzia zaskłujący na swoje stanowisko będzie robił wszystko, aby zapewnić stronom postępowania sprawiedliwy proces, nawet wbrew własnym poglądom. Warto jednak przedstawić sytuację, która może generować problemy cięższego kalibru. Sędzia, posiadając ogromną wiedzę prawniczą, może zniekształcać pewne normy poprzez odpowiednie stosowanie wykładni *contra legem*. W rezultacie pod płaszczykiem działania zgodnie z przepisami prawa realizuje on własne ukryte zamierzenia. Sytuacja taka może mieć miejsce, gdy sędzia zmuszony do orzekania w sprawie postanowi przedłożyć własne wartości nad dobro procesu. Postulat wprowadzenia klauzuli sumienia i możliwości wyłączenia sędziego w tym wypadku byłby niezmiernie ważny dla stron postępowania. Zagwarantowałyby im to sprawiedliwy wyrok. Stanowisko to potwierdza S. Mazurkiewicz, twierdząc, że „lepiej bowiem by sędzia po prostu w sprawie nie orzekał, niż gdyby miał «naciągać» interpretację prawną, tak by była zgodna z jego światopoglądem”⁵⁸.

Rację omówionemu stanowisku przyznaje także G. Maroń, stwierdzając, że „sędzia, który po wnikliwej autorefleksji wyłącza się ze sprawy, dochodzi do wniosku, iż *in concreto* z racji nakazów swojego sumienia stał się niezdolny do bezstronnego rozpoznania sprawy i wydania wymaganego prawem rozstrzygnięcia, tym samym doprowadza do przekazania sprawy temu sędziemu, który daje lepsze gwarancje uczynienia zażość prawu zgodnie z tym, co strony postępowania od sądu oczekują”⁵⁹. M. Skwarzyński idzie o krok dalej w swych rozważaniach. Uważa on, że sędzia w przypadku sprzeciwu sumienia ma nie tylko prawo do odmowy orzekania, ale wręcz obowiązek. „Dla mojej oceny sędziego, u którego wystąpi konflikt sumienia ma obowiązek wyłączyć się ze sprawy, jeżeli sprzeciw sumienia – poglądy sędziego wykluczają obiektywne osądzenie sprawy. W większości przypadków sprzeciw sumienia dotyczy przedmiotu postępowania, więc tym samym wyklucza jednoczesny obiektywizm”⁶⁰.

⁵⁸ S. Mazurkiewicz, *Klauzula sumienia...*, s. 109.

⁵⁹ G. Maroń, *op. cit.*, s. 193.

⁶⁰ M. Skwarzyński, *Klauzula sumienia sędziego a polityka wyznaniowa*, [w:] M. Skwarzyński, P. Steczkowski (red.), *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, s. 162.

7. Klauzula sumienia z perspektywy społeczeństwa

Wizerunek sędziego, kształtowany w opinii publicznej, wywodzi się bezpośrednio z relacji osób, które w różny sposób miały kontakt z wymiarem sprawiedliwości. Można więc stwierdzić, że postępowanie sędziego wobec stron w procesie będzie rzutowało na jego ogólną ocenę, także wśród społeczeństwa. Jeżeli więc opisywany wcześniej przykład naginania prawa do własnych przekonań lub spowodowany działaniem niecelowym na niekorzyść strony zostałyby ujawniony, wpłynęłoby to negatywnie na ogół sędziowskiej społeczności. Jak trafnie ujęte zostało to w rozważaniach M. Najdy, „nieuczciwość jednego sędziego rzuca cień na całe środowisko”⁶¹.

W badaniach nad stereotypami zawodów prawniczych Maria Kozłowska zestawiała ze sobą cechy moralne, które według badanej grupy osób konstruowałyby idealny model sędziego. Na pierwszym miejscu wskazano jako cechy najbardziej pożądane: „poczucie sprawiedliwości” oraz „bezstronność”, natomiast zaskakujące jest, że „prawość” znalazła się dopiero na czwartej pozycji⁶². Przeprowadzona analiza pokazuje społeczne wymagania wobec postawy etycznej sędziego. Potwierdzenie tego stanowiska znaleźć można także w poglądach M. Najdy: „Społeczne zaufanie do bezstronnego i właściwego postępowania sędziów gwarantuje skuteczność wymiaru sprawiedliwości”⁶³.

Odmowa orzekania przez sędziego w sprawie sprzecznej z jego światopoglądem byłaby dużym krokiem naprzód w budowaniu większego zaufania obywateli do władzy publicznej. Nie chodzi tu o moralny komfort sędziego, a zapewnienie rzeczywistej bezstronności o charakterze przedmiotowym stronom postępowania. Wspomniana wyżej autorka, nawiązując do zasady niezawisłości sędziowskiej, przypomina, że „ze względu na brak nadzoru nad działaniem sędziego musi on wykazać się największą troską i starannością nad budowaniem zaufania do tej profesji”⁶⁴. Właśnie ze względu na brak nadzoru dobrowolne wycofanie się z udziału w sprawie byłoby wyrazem szczerości i szacunku w stosunku do społeczeństwa. Trzeba bowiem pamiętać, że sędzia nie jest jedynie narzędziem wymiaru sprawiedliwości. Jest to osoba, która posiada własne poglądy i przekonania. Przyznanie się do możliwej stronniczości byłoby również wyrazem sprzeciwu przeciwko poszkodowaniu którejś ze stron postępowania. Powołanie się na klauzulę sumienia stanowiłoby w tym przypadku uczciwość wobec obywateli, a w konsekwencji zapewnienie sprawiedliwego wydania wyroku, pogłębiałoby też budowanie autorytetu tego urzędu.

---

⁶¹ M. Najda, *op. cit.*, s. 13.

⁶² G. Skąpska, J. Czapska, M. Kozłowska, *Społeczne role prawników (sędziów, prokuratorów, adwokatów)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 100.

⁶³ M. Najda, *op. cit.*, s. 158.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 13.

G. Maroń ukazuje jednak, że społeczny odbiór uznania klauzuli sumienia może, w niektórych przypadkach, nie być tak pozytywny. Podnosi, że „akomodacja osobistych przekonań sędziów poprzez aprobowanie ich wyłączenia się ze sprawy z pobudek światopoglądowych negatywnie wpływa na społeczne zaufanie do wymiaru sprawiedliwości i jego społeczny odbiór. Rzekomo w ten sposób osłabieniu ulega wizerunek sądów i sędziów jako odpowiednio instytucji i funkcjonariuszy bezstronnie oraz profesjonalnie stosujących prawo”⁶⁵. Badacz dodaje również, że „podatnicy mogą nie chcieć finansować zawodowej bezczynności religijnie czy moralnie wrażliwych bądź nadwrażliwych sędziów”⁶⁶. Autor ponownie przedstawia rozwiązanie tego problemu jako konieczność prawidłowego uregulowania omawianej instytucji. Sędziemu oddającemu sprawę porządkowuje się inną, porównywalną nakładem pracy. W konsekwencji „zniesieniu ulegnie społeczne wrażenie, że podatnicy finansują bezczynność czy indolencję zawodową niektórych sędziów. [...] nie ulegnie też spowolnieniu funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości jako całości, ani nie zwiększą się jego koszty, skoro poprzez przesunięcie sprawy pomiędzy poszczególnymi sędziami nie zmieni się ani ich łączna liczba, ani łączna liczba sędziów rozpoznających te sprawy”⁶⁷.

8. Zakończenie

Zadaniem artykułu było przybliżenie pojęcia oraz roli sędziowskiej klauzuli sumienia. Szczególną uwagę poświęciłam potencjalnemu wpływowi tej instytucji na sędziego, strony postępowania oraz społeczeństwo. W przedstawionych rozważaniach analizie poddany został każdy z wymienionych wyżej punktów.

Ustalenia w szczególności oparłam na rozstrzygnięciach normatywnych oraz badaniach poświęconych dyskursowi prawniczemu ukierunkowanemu na problematykę etyczną. Przemyślenia dotyczą przede wszystkim polskiego systemu prawnego.

Jak już wspominałam, dotychczasowe publikacje w omawianym temacie skupiają się głównie na osobie sędziego. Zależało mi na wyjściu poza ramy takiego postrzegania klauzuli sumienia i zwróceniu uwagi na wszystkich jej beneficjentów. Wprowadzenie bowiem tej regulacji powinno służyć także polepszeniu sytuacji stron w procesie i budowaniu obrazu sprawiedliwego sądu w oczach społeczeństwa.

W prowadzonych badaniach udokumentowałam następujące wnioski:

1. Klauzula sumienia sędziego, z punktu widzenia jej roli w systemie prawnym, przyniosłaby poprawę funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Instytucja ta rozwią-

⁶⁵ G. Maroń, *op. cit.*, s. 191.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 192.

załaby problem obligatoryjnego udziału sędziego w każdej wyznaczonej mu sprawie, w przypadku sprzeciwu jego sumienia.

2. Z technicznego punktu widzenia możliwość uznania klauzuli sumienia nie spowodowałaby patologii systemowych. Dodatkowo zapewniłaby sędziemu ochronę konstytucyjnej wolności jego sumienia.
3. Rolą klauzuli sumienia sędziego, z perspektywy osoby powołującej się na nią, byłaby gwarancja prawidłowego wykonywania pracy, w poczuciu moralnego spełnienia. Przede wszystkim zdjęty zostałby obowiązek orzekania, wbrew oporowi sumienia co do rozstrzygnięcia w sprawie. Zapewniałaby także poszanowanie i możliwość przestrzegania zasad etycznych danej wspólnoty wyznaniowej, z którą identyfikowałby się sędzia. Ponadto umożliwiałaby odmowę orzekania w sprawach sprzecznych z prawem naturalnym.
4. Klauzula sumienia sędziego mogłaby pełnić również kluczową rolę w odniesieniu do stron postępowania i społeczeństwa. Umożliwiałaby sprawiedliwe wydawanie wyroku, w przypadku wyłączenia się nieobiektywnego co do przedmiotu sprawy sędziego, przez innego w pełni zapewniającego bezstronność. Dodatkowo powinna wpływać na umacnianie zaufania społeczeństwa do sądownictwa. Zapewnienie obywatelom sprawiedliwego procesu przemawia w znacznym stopniu na korzyść jej uznania.

Bibliografia

Źródła

A. Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. z 2019 r. poz. 1460 ze zm.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 2020 r. poz. 30 ze zm.

Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz.U. z 2020 r. poz. 365 ze zm.

Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, Dz.U. z 2019 r. poz. 2325 ze zm.

Karta praw podstawowych Unii Europejskiej z dnia 30 marca 2010 r., Dz.U. UE z 2010 r., C 83/02.

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 października 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.

Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 ze zm.

B. Orzecznictwo

Wyrok TK z dnia 24 czerwca 1998 r., K 3/98, OTK ZU 4/1998, poz. 52.

Wyrok TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, OTK ZU 9A/2015, poz. 143.

Wyrok SA w Krakowie z dnia 12 listopada 1998 r., II AKa 199/98, KZS 1998, Nr 12, poz. 33.

Literatura

- Graver H.P., *Judges Against Justice. On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, Berlin 2015.
- Izdebski H., *Bezstronność*, [w:] H. Izdebski i P. Skuczyński (red.), *Etyka zawodów prawniczych, Etyka prawnicza*, Lexis Nexis, Warszawa 2006.
- Kmieciak R., Skrętowicz E., *Narada i głosowanie*, [w:] J. Cybulska (red.), *Proces karny. Część ogólna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
- Maroń G., *Integralność religijna sędziego oraz argumentacja religijna w amerykańskim procesie orzeczniczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2018.
- Najda M., *Ocenianie, stereotypy, uprzedzenia*, [w:] T. Romer, M. Najda, *Etyka dla sędziów, Rozważania*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Paradowski M., *Filozoficzno-prawne aspekty zawodów prawniczych*, Wydawnictwo In Plus – Teresa Kornarska, Warszawa 2018.
- Skąpska G., Czapska J., Kozłowska M., *Społeczne role prawników (sędziów, prokuratorów, adwokatów)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Skwarzyński M., *Klauzula sumienia sędziego a polityka wyznaniowa*, [w:] M. Skwarzyński, P. Steczkowski (red.), *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.
- Stach R., *Sumienie i mózg. O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- Sulikowski A., *Trzy filary nowoczesnego logosu sądownictwa i ich postmodernistyczna krytyka*, [w:] M. Błażuch (red.), *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Ponowoczesność*, Kolonia Limited, Wrocław 2007.
- Tabor Z., Pietrzykowski T., *Roszczenie do bezstronności*, [w:] J. Stelmach (red.), *Filozofia wobec globalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003.
- Wojciechowski M., *Spory sędziowskie. Zdania odrębne w polskich sądach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019.
- Zimny J., *Wstęp*, [w:] R. Piestrak, S. Psonka, M. Szast (red.), *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs rzeczywistość*, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Stalowa Wola 2015.

Źródła internetowe

- Beckwith F., *Taking Theology Seriously: The Status of the Religious Beliefs of Judicial Nominees for the Federal Bench*, "Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy" 2006, vol. 20, issue 1, <https://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1171&context=ndjlepp>, dostęp: 07.09.2020.
- Ciszewski W., *Wylaczenia swiatopogladowe jako przedmiot dyskusji teoretycznoprawnej – próba systematyzacji*, „Forum Prawnicze” 2016, nr 2(34), <https://forumprawnicze.eu/attachments/article/176/Ciszewski.pdf>, dostęp: 04.09.2020.
- Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, *Webster's New World College Dictionary* 2014, <https://www.yourdictionary.com/conscience-clause#websters>, dostęp: 31.03.2020.
- Leder W., *Sumienie sędziego. Czy sędziom powinna przysługiwać możliwość powołania się na klauzulę sumienia*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne” 2018, nr 21 (2), <http://>

- academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVycHVibWVkaWE1%2Fdocuments%2Fspol.21.10.leder.pdf, dostęp: 03.04.2020.
- Mazurkiewicz S., *Klauzula sumienia sędziego? Analiza z zakresu filozofii politycznej, filozofii prawa oraz prawa pozytywnego*, [w:] P. Jabłoński, J. Kaczor, M. Pichlak (red.), *Prawo i polityka w sferze publicznej. Perspektywazewnętrzna*, Wrocław 2018, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89592/02_02_S_Mazurkiewicz_Klauzula_sumienia_sedziego.pdf, dostęp: 23.10.2019.
- Rachlinski J.J., Wistrich A.J., *Judging the Judiciary by the Numbers: Empirical Research on Judges*, "Annual Review of Law & Social Science" 2017, vol. 13, <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2668&context=facpub>, dostęp: 08.09.2020.
- Referat Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego Małgorzaty Gersdorf – na konferencji w ramach Forum Debaty Publicznej, *Osoba i czyn w państwie demokratycznym i prawnym – Wolność i odpowiedzialność*, Warszawa, 11 czerwca 2014 r., [w:] *Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, Warszawa 2017*, „Sąd Najwyższy” Warszawa 2017, http://www.mateuszpilich.edh.pl/Dzia%C5%82alnosc_Pierwszego_Prezesa_SN.pdf, dostęp: 01.05.2020.
- Serzhanova V., Tuora-Schwierskott E., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, Tom XL, https://prawo.ug.edu.pl/sites/default/files/_nodes/strona-pia/33461/files/serzhanova.pdf, dostęp: 25.12.2020.
- Skwarzyński M., *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przeгляд Sejmowy” 2013, Rok XXI, nr 6(119), <http://orka.sejm.gov.pl/przeгляд.nsf/0/0879A0333125585FC1257C6E004DAAF6/%24File/ps119.pdf>, dostęp: 23.12.2020.
- Słownik języka polskiego PWN 2005*, Warszawa 2005, <https://sjp.pwn.pl/sjp/sumienie;2525263.html>, dostęp: 31.03.2020.
- Szczepaniec M., *Wybór optymalnej kary w świetle sądowych dyrektyw wymiaru kary*, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 3, <https://pk.gov.pl/wp-content/uploads/2014/03/15a1b5f5428323356207651b4becbec3.doc>, dostęp: 19.09.2020.
- Zajadło J., *Nieposłuszeństwo sędziowskie*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 1, http://www.grocjusz.edu.pl/Materials/_archiwum/archiwum2015/js_sem_20160401.pdf, dostęp: 08.07.2020.
- Zajadło J., *Sumienie sędziego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2017, R. LXXIX, z. 4, http://monitorkonstytucyjny.eu/wp-content/uploads/2018/03/Zajadlo_Sumienie-sedziego-.pdf, dostęp: 27.11.2019.